

ПЕРЦЕПТИВНИЙ ОБРАЗ ФІЗИЧНОЇ КРАСИ УКРАЇНЦІВ В АСПЕКТІ ЕТНІЧНОЇ СТЕРЕОТИПІЗАЦІЇ

Антропоцентричний принцип та когнітивно-дискурсивна парадигма, що є сьогодні провідними в мовознавстві, зумовлюють вивчення складних когнітивних процесів, у яких етнокультурні перцептивні стереотипи відіграють особливу роль як важливі компоненти лінгвокультурного простору. Останні здатні виступити транслятором перцептивного образу, де пігментація є виключно значущою в узагальненні народного ідеалу фізичної краси представників українського етносу.

Ключові слова: когнітивна парадигма, культурний код, перцептивний стереотип, перцептивний образ, антропологічний тип.

Семашко Т. Ф. Перцептивний образ физической красоты украинцев в аспекте языковой стереотипизации. *Антропоцентрический принцип и когнитивно-дискурсивная парадигма, что есть сегодня ведущими в языкознании, обуславливают изучение сложных когнитивных процессов, в которых этнокультурные перцептивные стереотипы играют особую роль как важные компоненты лингвокультурного пространства. Последние способны выступить транслятором перцептивного образа, где пигментация является исключительно важной в обобщении народного идеала физической красоты представителей украинского этноса.*

Ключевые слова: когнитивная парадигма, культурный код, перцептивный стереотип, перцептивный образ, антропологический тип.

Semashko T. F. Perceptive Image of Physical Beauty of Ukrainians in the Aspect of Ethnic Stereotyping. *Anthropocentric principle and cognitive and discursive paradigm, which today are leading in the linguistics, condition the study of complex cognitive processes where ethnocultural perceptive stereotypes play special role as important components of linguocultural space, which are able to act as the translator of somatic cultural code of Ukrainians and to reveal the depths of sacral essence of archaic thinking of the ethnos through the system of natural ethnically deep-rooted codes. Against the background of significant variety of anthropological types of Ukrainian population modern Ukrainian language reproduces the sign of pigmentation (the thing is about the colour of eyes, hair coat and skin), which is exclusively significant as the test for the belonging to an ethnic group, and aspect in the generalization of popular ideal of physical beauty of the representatives of Ukrainian ethnos. Anthropological approach permits to determine intuitively realized originality of the appearance of the representative of ethnic group, as well as to substantiate ethnically relevant test for the sense of the beautiful.*

Keywords: cognitive paradigm, cultural code, perceptual stereotype, perceptual image, anthropological type.

Погляд на сприйняття і мову як на механізми когнітивного порядку дозволив роздуми щодо існування у свідомості людини перцептивної ситуації у вигляді когнітивної моделі, яка визначає набір мовних структур для категоризації перцептивного процесу сприйняття. Антропоцентричний принцип та когнітивно-дискурсивна парадигма, що є сьогодні провідними в мовознавстві, зумовлюють розширення кола мовознавчих досліджень до вивчення складних когнітивних процесів, де стереотипам із сенсорним компонентом як узагальненим ментальним конструктам, що є результатом

профілювання світу етнічною свідомістю, належить особлива роль. Структура фонових знань, яка існує на ментально-когнітивному рівні, дає підставу розглядати останні як важливий компонент лінгвокультурного простору, який може виступати транслятором перцептивного образу фізичної краси українців.

Проблеми опису соматичного портрету людини, які виступають предметом антропології у контексті освоєння сутності та ідентифікації української етноспільноти, є особливо вартісними. Останні пов'язані з надзвичайно широким колом питань етнокультурного й цивілізаційного рівня, як ідеал краси й досконалості, тест на відчуття прекрасного, і входять до ширшого кола проблем гуманітарного (як етноцентризм, акультурація) і лінгвістичного (як категорія, прототип, стереотип) порядку.

Перцептивна стереотипізація у трансляції образу фізичної краси українців відіграє історично помітну роль і складає осереддя проблем дослідження зовнішності людини в аспектах лінгвокультурології, лінгвопоетики, міфопоетики, етнолінгвістики й когнітивної лінгвістики, що зумовлює актуальність пропонованого дослідження. З-посеред завдань, які ставить перед собою автор пропонованої розвідки, такі: означивши сучасні антропологічні типи українців, з'ясувати, як вони співвіднесені зі стереотипізованим портретом представника українського етносу, зафіксованим у сучасній українській мові; вияснити, чи може стереотип транслювати етнічні культурні коди і, якщо так, які саме і яким чином.

Всесвітньо відомий український антрополог Хведір Вовк у своїх студіях зробив висновки про існуванні єдиного антропологічного типу українського населення: «Українці є досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, вищого за середній чи високого зросту, брахіцефальне, порівнюючи високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівнюючи короткими верхніми та довшими нижніми кінцевостями. Сукупність цих ознак ми вважаємо можливим визнати українським антропологічним типом» [2: 36]. Означені твердження Хв. Вовка про єдиний антропологічний тип українців були надалі критично осмислені науковцями. Зокрема, учасники експедиції під керівництвом Василя Дяченка в 1956-1963 р.р. на основі антропометричних і антропоскопічних обмірів 10000 українців 80-ти територіальних груп дійшли висновку про наявність семи різних антропологічних типів українського населення: центральноукраїнський, поліський, дунайський, або норіцький, нижньодніпровсько-прутський, карпатський, або карпато-альпійський, динарський, верхньодніпровський типи [5: 149-153].

Антропологія другої половини ХХ століття визначила кілька десятків етнічно релевантних антропологічних ознак українців: колір шкіри та волоссяного покриву; колір та форму очей, брів, вусів; розмір та форму соматизмів; особливості тілобудови, де центральне місце посідає ознака пігментації (об'єкт дослідження у пропонованій розвідці), яка стійко фіксується українськими антропологами (від Ф. Туманського, А. Шафонського у ХVІІІ ст., П. Чубинського у ХІХ ст., Хв. Вовка на початку і В. Дяченка в другій половині

XX ст.) та підтверджена мовними об'єктиваціями портрету українця/українки, що демонструє тенденцію до перцептивної стереотипізації.

Пігментація (йдеться про колір волосся, очей і шкіри) представника етнічної спільноти є виключно значущою як тест на належність до етнічної групи через її надзвичайну чутливість до іноетнічних домішок. Пігментація разом узагальнює народний ідеал фізичної краси представників українського етносу, що зумовлена як індивідуальними критеріями краси, так і національними, класовими, історичними станами й ідеалами [6: 63-65]. Словникові матеріали (пропоноване дослідження виконане на базі «Словника української мови в 11-ти томах (1970-1980)» – далі СУМ), дають змогу з'ясувати загальну спрямованість еталонних ознак, у результаті чого перцептивний образ фізичної краси українця/українки постає з чітко окресленим типовим комплексом характеристик.

Сема 'чорний' є визначальною ознакою пігментації з-поміж об'єктивацій, які відтворюють стереотипний образ волосяного покриву українців. Серед типових еталонних характеристик представника українського етносу: **темні (чорні, карі) очі** (*Виходила вона проти череди і вгляділа Василя, як він сидів на окопі; загляділа вона його карі очі* (СУМ, Т. 3: 80); **Чорноока, білолиця й молода, чом не чути, як дзвенить твоя хода?** (СУМ, Т. 1: 184), не у позиції об'єкта зіставлення до предмета опису «очі» виступають: **діч (Очі чорні, ще чорніші осінньої ночки ...** (СУМ, Т. 11: 504)); **зорі** (*Чароньки дівочі – / Горять чорні очі, / Як в чистому небі / Зорі опівночі* (СУМ, Т. 11: 273)); **криниця** (*Твої очі мов криниця Чиста на перловім дні* (СУМ, Т. 6: 329)); **оксамит (Очі оксамитові, чорні, – здається, сам вогонь говорив ними** (СУМ, Т. 5: 683)); **смородина** (*Біленький хлопчик націлив на Оксена чорні, як смородина, очі* (СУМ, Т. 9: 417)); **терен (Очі чорні, як терночок, Брови рівні, як шнурочок** (СУМ, Т. 10: 93)).

Паралельно фіксуємо очі світлі – **голубі (сиві, блакитні, зелені) очі** (*Великі голубі очі його стали зтягатись меланхолійною поволокою* (СУМ, Т. 3: 369); *Гриць підніс з землі і витрищив на пана свої сиві очі* (СУМ, Т. 6: 473); *Капітан затримав свої ясні, блакитні очі на цьому юнакові* (СУМ, Т. 3: 359); *Скрізь, де він з'являвся, його зелені очі ворушили народ* (СУМ, Т. 1: 743)). На нашу думку, такі образи виступають опозитивом індивідуальних естетичних уподобань узагальненим колективним.

До типових еталонних характеристик представника українського етносу належать і **чорні (смолисті) брови** (*Михайло низько насува чорну шапку на чорні брови* (СУМ, Т. 1: 237); *Рум'яна, гарна на лиці, хороша, з чорними бровами* (СУМ, Т. 9: 874); **Смолисті брови похмура спали на очі** (СУМ, Т. 9: 479)); **чорні вуса** (*За цей час він змузнів, чорні вуса густо засіяли верхню губу* (СУМ, Т. 9: 896)); **чорна (смолиста) борода** (*Густа смолиста щетина облямовувала його смагляве, горбоносе обличчя* (СУМ, Т. 9: 391); *Зяруги виїхав широкоплечий вершник з похмурим, дикуватим обличчям і чорною смолистою бородою* (СУМТ, Т. 9: 413)); **чорне (смолисте) волосся** (*Алла Михайлівна лежала, розметавшись, чорне волосся густою сіткою вкривало білу подушку* (СУМ, Т. 8: 739); *Очі в неї були великі, дві чорні коси, перекинуті наперед, обрамляли лице* (СУМ, Т. 4: 304); *Чорноока Настя рвучко відкинула за плечі тугі, смолисті коси* (СУМ, Т. 9: 413); *Хвилястий, чорний чуб спадає на прямий лоб* (СУМ, Т. 8, 366)).

Означена сенсорна ознака при тому може градуватися. Особливо вартісним видається підсилення сенсорної ознаки внаслідок розширення ряду співвідношення її носіїв. Зокрема, значення 'дуже темний' продукують традиційні й нетрадиційні об'єкти порівняння: **п'явка** (*Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивалися над очима* (СУМ, Т. 1: 237)); **гадюка** (*Чорні довгі вуса висіли, як дві гадюки* (СУМ, Т. 1: 485)); **шнурки** (*Чорні брови, як шовкові шнурки, стали ще ясніші, ще чорніші на білому лобі* (СУМ, Т. 11: 504)); **грак** (*Чорне волосся посивіло в його космами, од лівого виска він чорнявий як грак* (СУМ, Т. 2: 155)); **галка** (*Полковник їхав не сам. З ним була дочка — чорна, як сім галок* (СУМ, Т. 9: 222) — уведений до контексту кількісний компонент *сім* виконує додаткову функцію: вказує на найвищий ступінь вияву колоративної ознаки; **смола** (**смоль**) (*На рундуці з непокритою, чорною, як смола, головою стояв Остап Тур* (СУМ, Т. 9: 415)); **Коси у неї, як смоль, чорнії та довгі-довгі, аж за коліно** (СУМ, Т. 9: 416)); **дьоготь** (*Корж зупинився на паперті, заправив за ліве вухо чорний, як дьоготь, оселедець* (СУМ, Т. 5: 758)).

Базою творення образних стереотипів виступають і нетрадиційні об'єкти порівняння — пізніші надбання української етнокультури, як от: **гвоздика** (*В неділю пополудні приходили до баби всі невістки з вуками. Такі чорнобриві, як гвоздики, такі червоні, як калина* (СУМ, Т. 9: 417)). Мотивація внутрішнього змісту образу *чорнобриві, як гвоздика* не є прозорою, оскільки демонструє комбінацію логічно непеєднуваних компонентів (гвоздика має різні відтінки червоного, але аж ніяк не чорного кольору). Проте можемо говорити про мотив — реверсоване значення (*як гвоздика* — мотив); тому сенсорна ознака тут наявна.

Спостережено, що об'єкти порівняння слугують базою творення як етнічних антропостереотипів (*чорні (карі) очі; чорні брови; чорні вуса; чорне волосся; чорні коси; чорний чуб*), актуалізованих монопрофільною перцептивною ознакою, так і ряду еталонних — *смолисті брови; смолиста щетина; смолиста борода; смолисті коси; чорна, як смола голова; коси, як смоль, чорнії; чорний, як дьоготь, оселедець*, які виступають національно-культурними ув'язненнями (образами) фрагментів навколишнього світу. Виростаючи з навколишньої дійсності, відштовхуючись від неї, еталонні стереотипи постають етнічно зумовленою суб'єктивною формою представлення реального світу. Причому вибір еталонних ознак, що на перший погляд є цілком випадковим, значною мірою глибоко детермінований «...рівнем пізнавальної діяльності народу, його психічними особливостями, ладом мислення, уподобаннями, що в свою чергу залежить від матеріальних умов його життя» [4: 98].

Стереотипні образи волоссяного покриву українців уможливлені за допомоги тропеїчних образів, які сходять до сакрального-хтонічних феноменів: *ворона крил, галки, грака, змії, гадюки, п'явки, жука, смоли, дьогтю*, що уможливає думку про домінування у портретному описі предметної феноменології, пов'язаної з асоціативами 'небезпечний', 'сильний', 'потужний', які супроводжують колоративне означення 'дуже чорний' і надзвичайно чітко виражений маркер 'сакрального-хтонічний'.

Словникові матеріали засвідчують, що українці в стереотипному образно-портретному описі можуть бути не тільки темнопігментованими, а

й можуть мати *світле (русе, русеньке, русяве, пишеничне, попеляєте, біляве, золоте, солом'яне) волосся* (Повернувся він з армії після війни, — зовсім не впізнав свою колись веселе і світлокусу Маринку (СУМ, Т. 9: 93); *Руся коса* нижче пояса (СУМ, Т. 4: 304); *Високо над чолом бронзово просвічується попеляєте волосся* (СУМ, Т. 8: 280); *Уявляю її собі маленькою, з білявою, як солома, голівкою, голубими оченятами* (СУМ, Т. 9: 448)). З огляду на текстові матеріали, аспектно говорити про зромантизовані стереотипні номінації, утворені в межах тропів осі суміжності (*пишенична коса, золоте волосся, солом'яна коса*), які відтворюють традиції народного світу та дещо ідеалізують його, результатом чого є додаткове позитивно-марковане сенсорно-ментальне значення наведених образів 'гарне', 'розкішне', 'принадне' (*В руці вона тримала спушену вниз, туго заплетену пишеничну косу* (СУМ, Т. 8: 415); *Софія Марківна, в картатому сарафані, з пишною короною золотого волосся на голові, переступила поріг* (СУМ, Т. 9: 58); *Перебирала (Ксеня) руками кінчик солом'яної коси* (СУМ, Т. 9: 450); *Її принадою було густе, буйне, золотаве волосся* (СУМ, Т. 3:680)). Однак, раціональною видається думка, що оформлені тропами осі псевдототожності та осі суміжності етнічні антропостереотипи, що відтворюють темнопігментованість в образно-портретному описі українців, є більш високочастотними і якісно вартіснішими, оскільки відтворюють значну кількість етнічно закорінених реалій та набувають широкої валентності. Звичайно, українці в портретному описі можуть бути світловолосими (білявими, руськими, рудими), але ця ознака не буде переосмислена в широкому діапазоні етнічно закорінених образів.

З-поміж об'єктивацій, які відтворюють стереотипні образи зовнішності українців, сема 'білий' є визначальною ознакою пігментації шкіри — обличчя, рук, ніг, шиї, тіла тощо, що знайшло свій вияв у еталонних антропостереотипних образах *біле обличчя, білі руки, білі ноги, біла шия, біле чоло, біле тіло*, в основі яких — монопрофільна колоративна ознака (*Морські очі (жінки) встромилися в мене і біле обличчя привітно киває* (СУМ, Т. 4: 297); *Ті хороші білі руки знов кохано обіймають* (СУМ, Т. 9: 129); *Клонися милій в ноги білі, ... Щоб серед крокосів та лілій... Вона як щастя розцвіла!* (СУМ, Т. 4: 364); *Біла шия в разках намиста, наче шовк, шелестять слова. Де ти, зірко моя промениста, Українко моя степова?* (СУМ, Т. 11: 437); *Він приложився своїми гарячими устами до її білого чола* (СУМ, Т. 8: 392); *Біле пишне тіло так і просвічується крізь тонку шовкову сорочку* (СУМ, Т. 8: 280)). Принагідно зауважимо: в означених контекстах *білий* не є еталонний *білий*, а призвичаєний до опису тіла, що є внутрішньо антагоністичним до *чорношкірий*.

Підсилення сенсорної ознаки відбувається за рахунок розширення ряду співвідношення її носіїв. Зокрема, значення 'дуже світлий' продукують як усталені: *стіна, крейда, полотно, сорочка, хустка, сніг, шитво*, так і неусталені: *смерть, довбня, маска, шмат габи, слонова кістка, стиглий кавун, яєчний жовток* об'єкти порівняння, що містять яскраво виражені й відомі українському етносу ознаки, які для нього є характерними в певних умовах або взагалі, і як наслідок використовуються для характеристики пізнаваного — суб'єкта порівняння, яким є колір шкіри, зокрема обличчя.

За ступенем активності домінують об'єкти зіставлення, що сходять до етнічних еталонів *крейда, полотно, стіна, сніг*, де кожна домінанта

демонструє високу варіативність (наприклад, *Обличчя в неї біле, як крейда* (СУМ, Т. 7: 73); *Анатолеве обличчя біле, майже крейдяне* (СУМ, Т. 4: 332); *В неї було лице біле, неначе обмазане крейдою* (СУМ, Т. 10: 399)) та виформовують регулярно повторювані етнічні стереотипні образи. Принагідно зауважимо, що парадигматичний ряд об'єктів порівняння об'єднує та уніфікує за ознакою 'білий колір' такі, які потенційно можуть бути забарвлені іншими кольорами (*як хустка, шитво, маска* тощо).

Не можна не погодитися з думкою О. Вольф, яка зазначає, що «у висловленнях природної мови можна завжди констатувати суб'єкт оцінки, навіть якщо він спеціально не позначений» [3: 67]. Услід за Н. Арутюновою вважаємо, що елементом структури категорії оцінки є аксіологічна шкала, яка може бути представленою у вигляді асиметричної опозиції «позитивної» і «негативної» оцінки. Її асиметричність впливає з того, що нормою є переважно позитивна оцінка [1: 8].

Спостережено, що атрибут *білий*, який за своєю природою асоціюється з денним світлом і традиційно символізує чистоту, чесноту та радість, може у структурі стереотипів набувати негативної аксіології. Так, демонструючи синкретизм позначення сенсорної ознаки із значеннями, що передають стан людини, ад'єктив *білий* у структурі стереотипних образів набуває виразно негативних конотацій, мотивованих об'єктами порівняння *як шмат габи, як крейда, як чумацька сорочка*, що розвивають ментально-сенсорний значеннєвий ряд 'блідий', 'хворий', 'переляканий', 'схвильований', 'втомлений' тощо. (*Брезкле обличчя його, вкрите рясним потом, біле, як шмат габи, знов піднялося вгору* (СУМ, Т. 2: 7); *Зробивсь старший брат білий, як крейда* (СУМ, Т. 7: 9); *Личком біленька (Домаха), як чумацька сорочка, та ще к тому мов граблями уся твар її подряпана* (СУМ, Т. 6: 759); *Настя сиділа непорушно на лаві біла-біла, як шитво на колінах* (СУМ, Т. 11: 463)); підсилений подвійним порівнянням (*Крізь причинену шибку глянуло її обличчя, ... біле, аж страшно, як маска* (СУМ, Т. 4: 637)) та залученням процесуальної ознаки, носієм якої виступають дієслова *побіліти, пополотніти* (*Як теперечки його бачу: побілів, як крейда* (СУМ, Т. 6: 616); *Вона то почервоніє, як мак, то побіліє, як полотно* (СУМ, Т. 6: 616); *Еней, пожар такий уздрівши, Злякався, побілів, як сніг* (СУМ, Т. 6: 616); *Катерина побіліла, як стіна* (СУМ, Т. 6: 616); *Лице пополотніло. Здорові сиві очі з жахом дивилися в жито* (СУМ, Т. 11: 38)). З огляду на пропоновані контексти правомірною видається думка, що *білий*, з одного боку, є кольором життя, а з іншого – його можна потрактувати як втрату кольору життя. Тому доречно говорити про явище конотативно протиставлених суб'єктів при єдиному об'єкті, як і «блукання навколо денотата», показником чого виступають етнічні об'єкти зіставлення, як от: *як шмат габи, як крейда, як чумацька сорочка, як полотно, як шитво на колінах*.

Суміщення в стереотипних образах елементу образності та символічної значущості продукує рух по перцептивній шкалі, результатом чого є ряд розвинутих сенсорно-ментальних значень. Текстові матеріали фіксують образні перенесення, зокрема, субстантивованій вираз *біле личко* набуває якісної характеристики з проекцією у ментальну сферу, як от: 'молодий', 'здоровий', що продукує опозицію 'щасливий/нешасний' (пор. *А без долі біле личко*

– *Як квітка на полі: Пече сонце, гойда вітер, Рве всякий по волі* (СУМ, Т. 6: 111)); етнічні епітетні структури *білес личенько, білії рученки, білії ніженьки, білес тіло*, які за своєю сутністю є глибинними структурами як такими, що характеризують стереотипізовану групу (*Білі рученьки змиваються, А персики – постираються* (СУМ, Т. 7: 374); *Біле личенько змарніло, ...* (СУМ, Т. 3: 593); *Високії ті могили, Де лягло спочити козацькеє біле тіло* (СУМ, Т. 4: 155)), відображають культурно-історичні традиції українського народу, зберігаючи в сучасній мові народнопісенний колорит.

Таким чином, на тлі значного розмаїття антропологічних типів українського населення сучасною українською мовою відтворюється ознака пігментації (йдеться про колір очей, волоссяного покриву та шкіри), що є виключно значущою як тест на належність до етнічної групи та аспектною в узагальненні народного ідеалу фізичної краси представників українського етносу. Останній передається системою етнокультурних перцептивних стереотипів, що здатні виступити транслятором перцептивного образу фізичної краси й розкрити глибини сакральної сутності архаїчного мислення етносу через систему природних етнічно закорінених кодів. Разом із тим, висока варіативність портрета не дозволяє точно визначити домінанту соматичного культурного коду в описі зовнішності представника українського етносу.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у вивченні шляхів менталізації сенсорних стереотипних образів, які відтворюють образ представника українського етносу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 339 с. 2. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 520 с. 3. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 1985. – 228 с. 4. Воробьєв В. В. Лингвокультурология / В. В. Воробьєв. – М. : Изд-во РУДН, 2008. – 336 с. 5. Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу / В. Д. Дяченко. – К. : Наукова думка, 1965. – 132 с. 6. Левчук Л. Т. Естетика / Л. Т. Левчук. – К. : Вища школа, 1997. – 301 с.

ДЖЕРЕЛА МАТЕРІАЛУ

Словник української мови : в 11 т. / [гол. ред. кол. І.К. Білодід]. – К. : Наукова думка, 1970-1980 р.р.

Семашко Тетяна Федорівна – кандидат філологічних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, докторант Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Україна, м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14.

E-mail: semashko.tat@yandex.ua
<http://orcid.org/0000-0003-4296-1259>

Semashko Tetyana Fedorivna – Candidate of Philology, Associate Professor, Doctoral Student at the Institute of Philology of Kyiv National Taras Shevchenko University. Ukraine, Kyiv, Shevchenko boulevard, 14.